

Əlyazmalar İnstitutu
Azərbaycanda erkən əlifbalar
Doktor Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 8.1 (Yaz 2000)
© Azerbaijan International

Azərbaycan qədər əlifba dəyişən çox az ölkə tapılar. Yalnız 20-ci əsrdə ölkədə rəsmi olaraq 4 müxtəlif əlifbadan istifadə edilmişdir. Ondan əvvəl, əsasən də 7-ci əsrdə ərəb əlifbası ölkədə yayıldıqdan əvvəl, burada bir neçə müxtəlif əlifbadan istifadə edilib. Bu əlifbaların, əsasən də orta əsrlərə aid olanların nümunələri Əlyazmalar İnstitutunda sərğiyə qoyulmuşdur.

Tibb tarixçisi doktor Fərid Ələkbərov akademik karyerasının çox hissəsini İnstitutda olan orta əsrlər tibbi əlyazmalarını öyrənməyə həsr edib. Orta əsrlər sağlamlıq təcrübələrinin sirlərini əllə yazılmış sənədlərdə olduğu kimi açmaq üçün o, təkcə əsrlərdən bəri dəyişən bir neçə əlifbanı öyrənməli deyil, həm də ayrı-ayrı yazı növlərinin idiosinkraziyalarını oxumağı öyrənməli idi.

Ərəb əlifbasının 7-ci əsrdən 1929-cu ilədək işlənməsinə baxmayaraq bu günlərdə Azərbaycan Respublikasında onu çox az gənc oxuya bilir. Lakin onların nənə və babaları məktəbdə bu əlifbanı keçib. (Qeyd etmək lazımdır ki, təxminən 25-30 milyon azərbaycanlının yaşadığı İranda ərəb əlifbası dövlət əlifbasıdır.)

İlkin Əlifbalar

Bakının Əlyazmalar İnstitutuna gedib orada müxtəlif əlifbalarda yazılmış əlyazmaların sərğisini görmək sanki keçmişə səyahət etməkdir. Bu ərazidə olan ən qədim əlifbalardan biri paz şəkilli hərlərdən ibarət mixi yazıları idi. Paz şəkilli hərlər hərf formalarını gilə basmaq nəticəsində əmələ gəlirdi. Assur və Yunan mənbələrinə görə bu əlifbadan eramızdan əvvəl (e.ə.) 9-cu əsrdə Cənubi Azərbaycanda (Manna dövləti) istifadə edilib. Yaşadığımız dövrdə bu ərazi indiki İranda yerləşir.

Sonra e.ə. 6-1-ci əsrlərdə bu ərazidə yaşamış midiyahılar tərəfindən işlədilmiş qədim Səryani və Ərami (Erməni yox!) əlifbaları gəldi. Təəssüf ki, İnstitutda bu iki əlifbanın nümunəsi yoxdur.

Lakin arxivimizdə eramızın ilk əsrlərində (islamin bu əraziyə gəlməsindən əvvəl) Cənubi Azərbaycan, İran, Orta Asiyada geniş yayılan Əraminin bir variantında ("Pəhləvi" və "Avesta" əlifbası adlanan) yazılmış kitablara rast gəlmək olar. Zərdüştperəstlərin (Azərbaycan və İranın qədim dini) dini kitabı Avesta Pəhləvi əlifbasının xüsusi növü ilə yazılıb. Pəhləvilər (Parfiyalılar) e.ə. 3-cü əsrdə Azərbaycan və İrani işğal edən

Əfqanıstan və Orta Asiyadan gəlmiş tayfalar idi. Lakin İnstitutumuzda saxlanılan Pəhləvi kitabları orijinal deyil, onlar Avestanın 20-ci əsrin əvvəllərində yenidən nəşr edilmiş nümunələridir.

Eramızın 4-cü əsrindən başlayaraq Şimali Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası) sakinləri Alban əlifbasından istifadə etməyə başladılar. İnstitutumuzda o dövrdən günümüzdə gəlib çatan heç bir əlyazma olmasa da, yaxınlıqda yerləşən Azərbaycan Tarix Muzeyində (Tağıyev muzeyi) Alban daş oyma yazıları sərgiyə qoyulmuşdur.

Qədim Türk Əlifbası

Eramızın 4-8-ci əsrləri ərzində Azərbaycan ərazisində yaşayan köçəri türk tayfaları Runik əlifbadan istifadə edirdilər. Buna bənzər əlifbalardan həm də şimali Avropa, Britaniya, Skandinaviya və İsləndiyada yaşayan bəzi german xalqları da istifadə edirdi. Bu cür yazıya Nüvədi məskəni yaxınlığında Qarğa Daşı qayasının üstündə oyulmuş yazılar misal ola bilər. Azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində yerləşən bu Mehri rayonunda məskunlaşmışdılar. Lakin təxminən 10 il əvvəl onlar oradan sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Runik əlifbası ilə oymalar həm də şimali Qafqaz və Altayda da tapılıb. Bu əlifba diqqətlə öyrənilib və sənədləşdirilib.

Ərəb Əlifbasının Təqdim Edilməsi

Eramızın 7-ci əsrində ərəblər bu əraziləri işğal edib islamı gətirdikdən sonra ölkədə ərəb əlifbası standart yazı sistemi oldu. İnstitutda ərəb əlifbası ilə Türk dilində yazılmış 3000-nə yaxın mətn nümunəsi var. Onlar çox qədimlərə, hətta 9-cu əsrə də aiddir. Mənim ən çox tədqiq etdiyim 70 əlyazma mətni, o cümlədən Məhəmməd Yusif Şirvanı tərəfindən 1712-ci ildə Azərbaycan dilində yazılmış Tibbnamə təbabətə həsr olunub.

Ərəb əlifbası ilə yazılmış digər əsərlər isə Füzuli, Nəsimi, Xətai, Saib Təbrizi və Vaqif kimi şairlər tərəfindən yazılmış poeziya nümunələridir. Həmçinin astronomiya, astrologiya (Türk illəri) və tarixə (Qarabağnamə adlanan üç əsər Qarabağ tarixinə həsr olunub) dair kitablar da var.

Ərəb Əlifbası Üzərində İslahatlar

Ehtimal edildiyi kimi bir az sonra aydın oldu ki, ərəb əlifbası Azərbaycan dili üçün uyğun deyil. Məsələn, orta əsrlər Azərbaycan yazıcıları gördülər ki, orta əsrlərdə Azərbaycan dilində mövcud olan burun samitini göstərmək üçün ərəb əlifbasına yeni hərf əlavə etməli olurlar. Məsələn, “Dəniz” sözü “Dənqiz” kimi tələffüz olunurdu. “Əlini yu!” “Əlinqi yu!” kimi tələffüz olunurdu. Ərəb əlifbasında bu “nq” səsini göstərmək üçün hərf yox idi, çünki, o, nə fars nə də ərəb dili üçün səciyyəvi deyildi. Yeni hərf “sağır-nun” kimi tanınmağa başladı (kiçik nun, nun “n” səsini göstərmək üçün işlədilən əsl ərəb hərfidir). Qəribədir ki, bu hərf “nun” hərfinin deyil, “kaf” – “k” hərfinin üzərinə üç nöqtə əlavə etməklə göstərilirdi.

“Sağır-nun” hərfini türk ölkələrinin əlyazmalarından başqa heç bir yerdə tapa bilməzsiniz. Bu hərfin olmasına sübut yalnız Azərbaycan və ona qonşu olan ərazilərdən tapılıb. Nəsimi (14-cü əsr) və Füzulinin (16-cı əsr) şerlərində bu hərfə rast gəlmək olar. Getdikcə həmin səsin şifahi Azərbaycan dilindən yoxa çıxmasına

baxmayaraq, bu hərf 20-ci əsrin əvvəllərində də əlifbada qalmaqda idi. Məsələn, ona Sabirin Hop Hop Namə satirik şeirlər toplusunda (1922) rast gəlmək olar.

Azərbaycan dili həm də “ə” hərfinin işlənməsinə görə fars və ərəb dillərindən fərqlənir. Fars və ərəb dilində bu sait səsi ifadə edən hərf heç vaxt sözün ortasında yazılmır. Onun elə bir forması var ki, həmişə sözün sonunda yazılır. Lakin orta əsrlər Azərbaycanında bu hərf çox vaxt sözlərin ortasında işlənirdi və bunu da Ərəbistan və İranda bir çox oxucular səhv sayı bilərdi.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində yayılmış ərəb əlifbasının üç forması – ərəb, fars və türk formaları var idi. “Sağır-nun” və qeyri-ənənəvi şəkildə “ə” hərfindən istifadə ilə bərabər ərəb əlifbasının azərbaycan variantına orta əsrlər farsları tərəfindən yaradılmış hərlər də daxil idi. Həmin hərlərə “qafe-farse”, “j” (“Jalə” adında ilk səs), “pe” və “çim” aid idi. Nəticə etibarilə ərəb əlifbasında 28, farsda 32, azərbaycan əlifbasında isə 33 hərf var idi (bütün fars hərləri üstəgəl “sağır-nun”).

Bütün orta əsrlər Azərbaycan mətnləri fars və türk spesifik hərləri əlavə edilmiş ərəb əlifbasında yazılmışdır. Əlbəttə ki, bu qeyri-qənaətbəxş və qeyri-dəqiq idi və Azərbaycan dilinin tələblərinə cavab vermirdi. Məsələn, bəzi hərlərin dublikat hərləri var idi (“t”-ni 2, “s”-ni 3, “z”-ni 3 hərf göstərirdi). Qısa sait səslərin isə heç biri göstərilirdi (ə, i, ö, ü).

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) ərəb əlifbasını azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmaq üçün islahatlar tətbiq edən ilk azərbaycanlılardandır (bundan sonrakı məqaləyə bax).

İslahatlar sahəsində daha bir görkəmli şəxsin – Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin böyük əməyi olmuşdur. O, 1879-1902-ci illər ərzində müxtəlif islahatlar keçirməyi təklif etmişdi. Texniki çətinlik üzündən bu əlifbaların heç biri tətbiq olunmamışdır. 1903-cü ildə Şahtaxtinski əsasən əlifba islahatı məsələsini müzakirə etmək üçün “Şərqi Rus” qəzetinin əsasını qoydu. 1880-ci ildə Çernyayevski ərəb əlifbası üzərində islahat barədə kitab yazdı. Elə həmin il Mirzə Rida Xan Danış “Əlifba Rüşdiyyə” adlı latın əlifbası təqdim edən bir layihə nəşr etdirdi.

1832-1920-ci illər ərzində Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə azı 140 jurnal və qəzet nəşr olundu. Bu qədər nəşr həmin dövr üçün heyvətləndirici rəqəm idi və bu da yazılı sözə necə yüksək hörmət bəsləndiyini göstərir.

Bu qəzet və jurnalların çoxu Əlyazmalar İnstitutunda və Bakının digər arxivlərində qiymətli əsərlər kimi saxlanılır. Onların tərkibinə aşağıdakılar daxildir: Mötərizədəki rəqəmlər İnstitutda hansı illərə aid sayların (nömrələrin) olmasını göstərir.

Azərbaycan (1918-1920), Açıq Söz (1917-1918), Babayi-Əmir (1915-1916), Bayrağı-Ədalət (1917), Bəsirət (1915-1916), Bakı Fəhlə Konfransının Əxbəri (1919), Bəhlul (1907), Bürhani-Həqiqət (1917), Dəbistan, Valideynə Məxsus Vərəqə (1906), Qardaş Köməyi (1917), Füyuzat, Qurtuluş (1915-1920), Dan Yıldızı, Dəbistan (1907), Dilimizin islahı, Dirilik (1914, 1915), El Həyatı (1918), Zənbur (1910-1919), Məzəli, Ziya (1880-1883), İqbal (1913-1914), İrşad (1904), Yeni Füyuzat (1910-1911), Yeni İrşad (1912), Yeni İqbal (1916) və Molla Nəsrəddin (25 il ərzində çıxan təxminən bütün toplusu, 1906-1931).

Həmçinin Tiflisdə (Gürcüstan) Ziya, Əkinçi kimi Azərbaycan dilində bəzi jurnallar da dərc olunurdu. Bürhani-Həqiqət Yerevanda (Ermənistan) nəşr olunurdu.

Sovetlərin ilk illərində (1920-1929) ərəb əlifbası ilə çap olunan azərbaycan jurnal və qəzetləri əsasən əmək, mədəniyyət, incəsənət və təhsillə bağlı müxtəlif siyasi və sosial problemlərə həsr olunurdu. Sovet ideologiyası ruhunda (Marksist-Leninist) yazılan bu qəzet və jurnallar islam və ərəb əlifbasına qarşı kəskin tənqidlə dolu idi. Aydın idi ki, hökumət ərəb əlifbasına son qoymaq və yeni – latın əlifbasını təqdim etmək istəyirdi.

İnstitutumuzda ərəb əlifbası ilə yazılmış Sovet dövrü nəşrlərindən çoxlu mənbələr var. Onlara Azərbaycan Həmkarlar Hərəkatı (1926), Azərbaycan Ali İqtisad Şurasının Əxbarı (1922), Bakı Şurası Xəbərləri (1928), Beşillik (1926), Bolşevik (1927), Qızıl Bakı (1925), Qızıl Qələm (1924), Qızıl Yardım (1926), Qızıl Gəncə (1924), Qızıl Tələbə (1924) və Qızıl Şərq (1923) daxil idi.

Cənubi Azərbaycan

Biz azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə cənubi Azərbaycanda (indi İran) nəşr olunan bir neçə əlyazma və kitaba malikik. Onların içində 1940-cı illərin xalq hərəkatı zamanı Təbrizdə, Sovet işğalı, Pişəvəri hökuməti və eləcə də ondan sonrakı dövrə aid çap olunan qəzet və jurnallar var. Bura: Azərbaycan (Azərbaycan Demokratik Partiyası tərəfindən nəşr olunurdu) (1941, 1954-1955), Azad Millət (1946) və Vətən Yolunda (1942) daxildir.

Azərbaycan Latın Əlifbası (1929-1939)

İlkin Sovet dövründə Azərbaycan latın əlifbasına keçməyi qərara alan zaman ərəb nəşriyyatlarının çoxu yeni əlifbaya keçdilər. Ərəb əlifbası ilə nəşr etməyi davam etdirən qəzet və jurnallar isə Sovet hökuməti tərəfindən islamı və ərəb əlifbasını tənqid edərək təbliğat aparmaq məqsədi güdürdü. 1920-ci ildən başlayaraq ərəb mətnlərinin din, elm, təbabət və ya ədəbiyyata bağlılığından asılı olmayaraq onların hamısının məhv edilməsi kampaniyası geniş vüsət aldı. (Bax: Aİ 7.3, Payız 1999, Asəf Rüstəmovun “Kitablarımızı yandırdıqları gün”).

İlkin latın əlifbasında çap olunmuş jurnalların bir neçəsi İnstitutumuzda saxlanılır. Onların tərkibinə: Qızıl Araz (1938), Qızıl Şəfəq (1930), Ədəbiyyat Qəzeti (1936), Ədəbiyyat Cəbhəsində (1930), Zaqafqaziya Bolşeviki (1931), Zərbə (1932) və İncilab və Mədəniyyət (1928-1933) daxildir. Bu sənədlər çox vaxt vurğulayırdı ki, latın əlifbasına keçid Azərbaycanda savadsızlığa qarşı mübarizədə mühüm rol oynadı.

Kiril Əlifbasına Keçid (1939)

Kiril əlifbasına keçid 1939-cu ildə – Stalin represiyasının yüksək nöqtəyə çatdığı dövrdə başladı. Görünür ki, Stalin əvvəlcədən bilmirdi ki, Türkiyə də latın əlifbasını qəbul edəcək və o, Türkiyə və hər hansı bir türk dövləti arasında olan əlaqələri pozmaq istəyirdi.

Represiya illəri dövründə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Sovetlər ərazisində on minlərlə adam həbs olunur, türməyə salınır və öldürülür və ya Sibirə əmək düşərgələrinə göndərilirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, o zamanlar Sovet hökuməti həmçinin Almaniyaya qarşı müharibəyə də hazırlaşdı. Türkiyə hər iki Dünya Müharibəsində Almaniyanın mütəffiqi idi. Nəticə etibarilə Türkiyə sərhədində olan rayonlardan başlayaraq şərqə tərəf Orta Asiyadək olan rayonlarda minlərlə azərbaycanlı (türk sayılan) həbs olundu.

Azərbaycanda kiril əlifbasına keçidə qarşı ciddi mübarizə haqda heç bir şey tapa bilməmişəm. Təəssüflər ki, İnstitutumuzda xüsusi olaraq əlifba keçidinin tədqiqatı ilə məşğul olan bir kimsə yoxdur. Lakin Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycanda işlədilən kiril əlifbasının həm ilkin həm də sonrakı variantlarını əks etdirən mənbələr mövcuddur.

Xalqımızın rəsmi adı və əlifbamız (hansı ki, latın idi və Türk əlifbasına yaxın idi) dəyişdirildi. Lakin əlifbamız dəyişdirilməmişdən 2 il əvvəl 1937-ci ildə Azərbaycanda hər bir cəsur və azad fikirli insan ya həbs olundu ya da güllələndi. Sağ qalanlar isə həddən artıq qorxu içərisində yaşayırdı. Kim cəsarət edib Stalinin kiril əlifbasını təqdim etmək fikrinə qarşı gedə bilərdi? Edənlər varsa da, kim cəsarət edib onlar haqda məlumat toplayardı?

Tibb Tarixçisi Fərid Ələkbərov Bakı Əlyazmalar İnstitutunda 1986-cı ildən qədim əlyazmaları tədqiq edir. O, “Orta əsrlərin və müasir Azərbaycanın dərman bitkilərinin təhlili” və “Orta əsrlər Azərbaycanında istifadə edilən müalicə üsulları” kitabları da daxil olmaqla qədim tibbi mətnlərinin tədqiqatına dair bir neçə kitab yazmışdır. Fərid həmçinin azərbaycan latın əlifbası ilə “Elmi nağıllar” kitabını da yazmışdır. Bu kitab DNT, simbioz və fotosintez kimi anlayışları uşaqlara nağıl formasında təqdim edir.

Tərcümə: Gülnar Aydəmirova
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva